

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.98>

¹Tofiq Nəcəfli, ²Fərəh Hüseyn

¹AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun

“Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi” şöbəsinin müdiri, t.e.d., dosent.

²AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun

“Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d., dosent.

I ŞAH ABBAS DÖVRÜNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN BÖYÜK MOSKVA KNYAZLIĞI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: I Şah Abbas, Azərbaycan, Səfəvilər, Moskva, Boris Qodunov.

Giriş

XVI əsrin başlanğıcında təkcə Azərbaycan torpaqlarını deyil, eyni zamanda qonşu ölkələrin ərazilərini də əhatə edən, Yaxın və Orta Şərqlin ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrilən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə diplomatik əlaqələr tariximizin yeni mərhələsi başlandı. Səfəvi dövləti Asiya və Avropanın demək olar, əksər dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaratdı. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə, o cümlədən Böyük Moskva knyazlığı ilə münasibətlər önəmli yer tuturdu. Səfəvi və Moskva dövlətləri arasında ənənəvi olaraq mövcud olmuş ticarət əlaqələri XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Volqa-Xəzər yolunun aktivləşməsi sayəsində daha da canlanaraq geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə iki dövlət arasında artıq sisteməlik xarakter almış diplomatik münasibətlərdə ticarət əlaqələri ilə yanaşı antiosman hərbi ittifaqının yaradılması məsələsi də ciddi müzakirə predmeti olmuşdu. Problemə aid araşdırmalarda Moskva və Səfəvi dövlətləri arasında sıx dostluq və müttəfiqlik münasibətlərinin yaranması qeyd olunur. Rusiya və sovet tarixşünaslığında formalaşmış ümumi fikrə görə, I Şah Abbas Moskva knyazlığı ilə Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaradılmasına təşəbbüs etmiş və hətta hərbi yardım müqabilində Dərbənd və Bakı şəhərlərini* şimal dövlətinə təslim etməyi də vəd etmişdi [18, s.67, 68; 32, s.279; 27, s.275; 28, s.271, 272; 15, s.58; 29, s.64; 12, s.200, 201; 10, s.31, 32]. Lakin mənbələrdəki məlumatların diqqətlə araşdırılması

və onların regionda baş verən proseslər ilə əlaqəli şəkildə təhlili bu tezis sətəhi yanaşmadan qaynaqlandığını və həmin dövr kəsiyində Səfəvi-Moskva münasibətlərinin əsl mahiyyətini nəinki açıqlamadığını, hətta təhrif etdiyini müəyyən etmişdir.

1. Boris Qodunovun ekspansionist cəhdlərinə qarşı I Şah Abbasın diplomatik gedişləri

I Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsilə təxminən eyni vaxtda Moskva dövlətində hakimiyyəti faktiki olaraq ələ alıb çar Fyodorun (1584-1598) adından ölkəni idarə edən qayın Boris Qodunov həm Qərb, həm də Şərq dövlətlərlə münasibətlərdə aktiv xarici siyasət yürütmüşdü. Uzun illər çar IV İvan Qroznının (1547-1584) yaxın çevrəsində olub onun “çalışqan tələbəsi” [21] kimi yetişən və sələfinin “Şərq siyasətini” davam etdirən Boris Qodunovun hakimiyyət dövrü xüsusilə Qafqaz və Xəzəryanı bölgələrə ekspansionist xarakterli siyasətilə seçilirdi.

1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsi şəraitində Cənubi Qafqaz regionunda möhkəmlənməyə can atan B.Qodunov hakimiyyətinin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində 1587-ci ilin sentyabr ayında Kaxeti çarlığı Moskva dövlətinin himayəsinə keçdi. II Aleksandr bunun müqabilində ildə çara 50 top ipək, qızıl və gümüş saplarla toxunmuş 10 xalı göndərməyə razı oldu [38, s.60-61]. Gürcüstana göndərilmiş Birkin və Pivov adlı rus elçiləri Kaxetiya çarı II Aleksandri and içdirərək “onun və övladlarının bütün İveriya ölkəsi ilə birlikdə [rus] çarından təbəəliyini qəbul edərək hökmdarın əli altında olmasını” təsdiq etmişdilər [18, s.63; 14, s.32].

* Sonradan bu şəhərlərə Şamaxı şəhəri də əlavə olundu.

Həmin dövrdə Kaxeti daxil olmaqla bütün Cənubi Qafqaz regionu faktiki olaraq Osmanlı dövlətinin işğalı altında olduğu üçün Səfəvi hakimiyyəti rus dövlətinin bu fəaliyyətinə açıq şəkildə reaksiya verməmişdi, hərçənd ki, Kaxeti çarlarının ənənəvi olaraq Qızılbaş dövlətinin vassalları olduqlarını nəzərə alsaq, Qəzvin sarayı bu məsələyə, əlbəttə ki, laqeyd qala bilməzdi. Kaxetini öz təsir dairəsinə cəlb etməyə çalışan rus çarının atdığı bu addımlar iki dövlət arasındakı münasibətləri xeyli gərginləşdirdi.

Buna görə də, rus çarı Fyodr öz elçisini Səfəvi sarayına göndərərək iki dövlət arasındakı münasibətləri nizama salmağa çalışdı. 1588-ci ilin sonlarında rus elçisi Qriqori Vasilçikov Qəzvinə gəldi. Q.Vasilçikovun Səfəvi sarayına göndərilməsində əsas məqsəd iki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin yaradılması və Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi ittifaq yaradılmasını müzakirə etmək idi. 1589-cu il aprelin 9-da I Şah Abbas sarayda rus elçisini qəbul etdi. Q.Vasilçikov gətirdiyi hədiyyələri və məktubu şahə təqdim etdi. Rus çarı göndərdiyi məktubunda iki dövlət arasında dostluğun möhkəmləndirilməsi üçün ilk növbədə Xəzərsahili vilayətlərdən Osmanlıların qovulmasında maraqlı olduğunu, Şah Məhəmməd Xüdəbəndənin vəd etdiyi Dərbənd və Bakı şəhərlərinin verilməsini xatırlatdı [15, s.110; 10, s.33]. Lakin I Şah Abbas Bakı, Dərbənd və Şamaxı şəhərlərinin rus çarına yalnız o halda “güzəştə” getməyə hazır olduğunu bildirdi ki, bu şəhərlər ruslar tərəfindən osmanlılardan azad edilməlidir. Elçinin geri dönməsinə icazə verildi, şahın cavab məktubu da ona təqdim olundu [42, s.163; 15, s.113].

P.P.Buşev Q.Vasilçikovun I Şah Abbasla apardığı danışıqlar barədə yazır ki, I Şah Abbas Osmanlı dövləti əleyhinə hərbi ittifaq bağlayaraq nəzarət etmədiyi iki mühüm şəhəri Moskva dövlətinə güzəştə getməklə bağlı suala birbaşa cavab vermədi. O, açıq şəkildə bildirdi ki, ruslar bu şəhərləri öz qüvvələri ilə Osmanlılardan geri almalıdırlar. Əgər Dərbənd və Bakını şah ordusu azad edərdisə, bu şəhərlərin güzəştə gəldilməsindən söz ola bilməzdi. Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi ittifaq yaradılması təklifinə də I Şah Abbas birbaşa cavab vermədi [15, s.113; 10, s.33].

Beləliklə, Q.Vasilçikovun missiyası konkret uğur qazanmasa da, Moskva dövləti ilə

Azərbaycan Səfəvi dövləti arasında rəsmi diplomatik əlaqələrin inkişafına təkan verdi. 1590-cı il İstanbul sülhünə görə Azərbaycanın və Dağstanın Xəzərsahili vilayətləri Osmanlı dövlətinin əlində qaldığı üçün tərəfləri yeni danışıqlara vadar etdi.

Volqa – Xəzər ticarət yolunun Osmanlı nəzarətindən azad edilməsi kimi vacib məsələdə ümumi marağın olması Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığının yaxınlaşması üçün müəyyən zəmin yaratdı [40, s.744]. Lakin bu yaxınlaşma gözlənilən nəticəni vermədi. Çünki bu dövrdə Moskva dövləti Livoniya ilə uzunmüddətli müharibə nəticəsində zəiflədiyi üçün daxili böhran keçirirdi. Çar Fyodr İvanoviç, həmçinin daxili və xarici siyasətə rəhbərlik edən Boris Qodunov Osmanlı dövləti ilə müharibə məsələsini həll edə bilmədilər. Bununla da Moskva I Şah Abbas hökumətinin təklifindən istifadə edə bilmədi. Moskva dövləti yalnız dağlı knyazlarını öz tərəfinə çəkərək Şimali Qafqazda Osmanlı dövlətinin mövqeyini zəiflətməyə çalışdı [27, s.276].

Buna baxmayaraq, Səfəvi hökmdarı şimal qonşusu ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmağa xüsusi diqqət yetirirdi. O, bu məqsədlə 1592-ci ildə tanınmış tacir Hacı Xosrovun rəhbərliyi altında 50 nəfərlik ticarət heyətini iki dövlət arasında ticarət əlaqələri yaratmaq üçün Moskvaya göndərdi. I Şah Abbas açılacaq ticarət yolu ilə Moskvadan silah və sursat idxal etmək niyyətində idi. Səfəvi şahı göndərdiyi elçi vasitəsi ilə rus çarından Həştərxan limanında yerli məmurlar tərəfindən saxlanılan dörd Səfəvi gəmisinin azad edilməsini tələb etmişdir. Eyni zamanda o, füzədə daşlarla bəzədilmiş olan bir taxtı rus çarına vermək üçün yeni bir heyəti Moskvaya göndərdi. 1593-cü il oktyabrın 6-da çar I Fyodr tərəfindən qəbul edilən Səfəvi elçisi I Şah Abbasın göndərdiyi məktub və hədiyyələri ona təqdim etdi. Səfəvi elçi heyəti çardan sonra bütün işləri öz əlində saxlayan Boris Qodunovla görüşdü. O, iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin yaradılmasını münasib bilərək çarın adından və özünün yazmış olduğu məktubları və I Şah Abbasa çatdırılacaq hədiyyələri elçiyə təqdim etdi [41, s.66; 4, s.290].

Hacı Xosrovun rəhbərliyi altında Səfəvi elçi heyətinin Moskvadan qayıtmasından bir ay sonra I Şah Abbasın Hacı İsgəndər adlı elçisi ti-

carət məqsədi ilə Moskvaya gəldi. O, Səfəvi şahının göndərdiyi məktubu çara təqdim etdi, gətirdiyi qalxan, dəmir güzgü və məxmər parçaların qarşılığında ruslardan sincab, tülkü dərisi, zireh, fil dişi və mum hazırlamaq üçün istifadə olunan iç yağı istədi [44, s.154; 4, s.290].

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Moskva dövlətilə diplomatik münasibətlərdə aktual məsələlərdən biri də Kaxeti çarlığı ilə bağlı vəziyyət idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1587-ci ildə Kaxeti çarı II Aleksandr Moskva dövlətinə biət edərək bu dövlətin himayəsini qəbul etmişdi. Həmin dövrdə məsələyə açıq müdaxilə etmək imkanı olmayan I Şah Abbas bu problemi də diplomatik yolla həll etməyə üstünlük vermişdi. O, II Aleksandrın oğlu Konstantinin Səfəvi sarayına girov olaraq göndərilməsinə nail olmuşdu. 1594-cü ildə rus çarı Fyodr Andrey Zveneqorodski adlı elçisini 63 nəfərlik bir heyətlə Səfəvi sarayına göndərdi. Rus çarı elçi vasitəsilə göndərdiyi məktubunda Səfəvi şahına yazırdı: “Sizin Osmanlılarla sülh bağladığınızdan xəbər tutduq. Bu xəbər bizdə çaşqınlıq yaratdı. Çünki bu durumda necə ola bilər ki, bir tərəfdən bizə ittifaq yaratmaq təklif edirsiniz, digər tərəfdən də düşmənlə sülh bağlayırınsınız” [41, s.67; 6, s.266]. Kreml sarayı knyaz Andrey Zveniqorodskiy adlı səfiri vasitəsilə çarın Kaxetini himayəsi altına aldığı üçün I Şah Abbasın himayəsində olan Konstantinin Moskva dövlətinə təslim edilməsini istəmişdi. Cavabında I Şah Abbas rus səfirinin Konstantinlə şəxsən görüşüb danışmağı və onun özünün razılığı şərtlə buna icazə verəcəyini bildirmişdi. Lakin müsəlmanlığı qəbul etmiş və müsəlman xanımla evlənmiş gürçü şahzadəsi Səfəvi dövlətini tərk etmək istəmədiyini bildirərək rus səfiri ilə görüşdən imtina etmişdi [25, s.263-264; 18, s.195]. İsgəndər bəy Münşi rus elçisinin Səfəvi sarayına gəlişini təsdiq edərək yazır: “Onlar rus padşahı tərəfindən şahın yanına gələrək, layiqli töhfə və hədiyyələr gətirdilər. Elçi bir mötəbər rus əmiri idi. Rus dövləti məhəbbətəməz bir məktub yazaraq çoxlu məsələlərdən söhbət açmışdı. Əlahəzrət zilləllah şah elçinin qədəmini alqışladı, kafər olsa belə qonağa ehtiram göstərdi” [2, c.935; 4, s.291]. İsgəndər bəy Münşi daha sonra yazır: “... Rus elçisinə qayıdış rüxsəti verildi və onlara layiqli ənamlar təqdim olundu. Türkman qorçisi İmamqulu bəy

Pakizəni rus padşahına elçi təyin edib, onu layiqli töhfə və hədiyyələrlə rus elçilərinə həmrəh etdilər. Onlar Gilanda gəmiyə oturub dəniz yolu ilə rəvan oldular” [2, s.938-939; 4, s.291]. I Şah Abbas Moskvaya göndərdiyi elçisi vasitəsilə Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhün səbəblərinə aydınlıq gətirdi. O, davamlı olaraq elçilərin göndərilməsini, rus qüvvələrinin Həştərxana doğru Səfəvilərin sərbəst keçməsi üçün yolun düşməndən təmizlənməsi və Osmanlılarla müharibəyə müştərək hazırlıqla bağlı məsələləri çara çatdırdı. Bu təkliflər çar tərəfindən müsbət qarşılandı.

1599-cu ildə I Şah Abbas Pakizə İmamqulu bəyi, Vasili Tyüfyakin və Semyon Yemelyanovun səfərinin ardınca isə Pirqulu bəyi Moskvaya elçi göndərdi. F.Hüseynin fikrincə, I Şah Abbasın Azərbaycan şəhərlərini Moskva dövlətinə güzəştə getmək cəhdi diplomatik maneərdən başqa bir şey deyildi. XVI yüzilliyin sonu-XVII yüzilliyin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin Moskva dövlətilə diplomatik əlaqələri təsdiq edir ki, Səfəvilərin Azərbaycan şəhərlərini ruslara güzəştə getməsinin heç bir hüquqi əsası yox idi; çünki qeyd olunan şəhərlər Osmanlı dövlətinin nəzarəti altında idi. Rusiyanın tələblərinə Səfəvilər diplomatik maneərlərlə cavab vermişdi. Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaq yaranması və şəhərlərin güzəştə gedilməsi kimi ciddi bir məsələnin müzakirəsi üçün rusların bütün tələblərinə baxmayaraq, Səfəvi şahı tərəfindən səlahiyyətli nümayəndə heyəti göndərilməmişdi [17, s.121, 122; 4, s.291-292].

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlılar tərəfindən işğal olunmuş əraziləri azad etməyə təşəbbüs edən I Şah Abbas parallel olaraq Gürcüstanda da Səfəvi hakimiyyətini bərpa etmək siyasətinə başladı. Bu məqsədlə o, Konstantindən istifadə etdi. Onun əlilə Moskva dövlətinin himayəsini qəbul etmiş atası çar Aleksandri 12 mart 1605-ci ildə sui-qəsd nəticəsində qətl etdirdi [18, s.64, 65]. Karamzin bu hadisəni belə təsvir edir: “*Osmanlı ilə müharibədə çarın köməklik edəcəyi ümidlə Aleksandrın Rusiya ilə əlaqəsinə uzun müddət dözmüş Abbas, qalib gəldikdən sonra əcdadlarının mülkü sayılan torpaqda artıq bizim [rusların – T.N.,F.H.], xəyali də olsa, hökmranlığımızla barışmaq istəmədi. O, Borisin [Qodunov – T.N.,F.H.] siyasi sistemini fəhm etdi; gördü ki, biz onun Sultan ilə*

arasında qan tökülməsinə sevinirik, özümüz isə bundan qaçınıırıq; oğula [Konstantinə – red.] atasını [Aleksandri – red.] qətl etməyi əmr etdi, güya ki Türklərə meyl etdiyinə görə, amma əslində Rusiyanın təbəəliyini qəbul etdiyinə görə; uzaq, vəfasız şafaətçi axtarışında olan zavallı Aleksandr [bu] təkəbbürlü və ağılsızca [hərəkətilə] yaxınında olan iki zülmkarını qıcıqlandırır” [18, s.65, 66].

Qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyət uğrunda mübarizə və gürcü feodallarının üsyanı nəticəsində Konstantin də qətl olunmuş və Kartlidə hakimiyyətə II Aleksandrın nəvəsi Teymuraz gətirilmişdi. Lakin bu hadisələrdən sonra da Gürcüstanda vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. Moskva dövlətində taxta çıxan yeni çar IV Vasili Şuyskinin (1606-1610) Səfəvi sarayına İvan Romodanovski adlı elçisi döstanə bir məktub gətirməklə yanaşı xristian bir ölkə olan Gürcüstanı edilən hərbi yürüzlərdən narazılığını bildirmişdi. Elçini ehtiramla qarşılayan I Şah Abbas aldığı məktub müqabilində çarın adına göndərdiyi iki məktubda Osmanlılara qarşı müharibədə qazandığı zəfərlərdən Moskva hakimiyyətini xənbərdar etmiş və rus çarını bir daha Osmanlılara qarşı savaşa dəvət etmişdi [41, s.95; 6, s.268].

Rus çarı seçilən Boris Qodunov (1598-1605) Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə əlaqələri inkişaf etdirməyə çalışdı. 1600-cü ildə o, hakimiyyət dəyişikliyinə iki ölkə arasındakı əlaqələrə zərər verməyəcəyini I Şah Abbasa çatdırmaq üçün knyaz Aleksey Zassekineni Səfəvi sarayına göndərdi. Rus elçisi Osmanlılara qarşı Avstriya-Macaristan, Moskva və Səfəvilər arasında ittifaq yaradılmasının vacibliyini söyləyərək çar tərəfindən Səfəvilərə hər zaman hərbi yardım göndəriləcəyinə təminat verdi. Eyni zamanda rus çarı Səfəvi şahına elçisi vasitəsilə iki ov iti, bir ayı və iki samur göndərdi [40, s.95; 6, s.268]. Rus elçisi knyaz Alekseyin yanında Boris Qodunovun taxta keçməsinə təbrik etmək üçün Moskvaya göndərilən Səfəvi elçisi Pirqulu bəy Təkəli də vardı [19, s.155; 4, s.292].

B.Qodunov hakimiyyəti dövründə Moskva dövlətinin ekspansionist planları Gürcüstanla məhdudlaşmayıb Səfəvi dövlətinin tərkib hissəsi olan Gilan vilayətinə də şamil olunurdu. Təxminən eyni vaxtda Qızılbaş dövlətinə qarşı qiyam qaldırmış Gilanın Kiya sülaləsindən olan

hakimi Xan Əhmədin Moskva çarına himayə üçün müraciət etməsi burada da Kaxeti ssenari-sinin təkrarlanması təhdidini yaradırdı. Və nəzərə alsaq ki, qiyamçıların müraciəti Moskva rəsmiləri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdı bu təhdidin reallaşması ehtimalı da olduqca yüksək idi. Gilan xanın 1590-cı ilin may ayında “Kremlə mehribanlıqla qarşılanan” Hacı Həsən adlı elçisi “xoş xəbərlər” ilə geriye qayıtmışdı [15, s.138, 149, 151]. Həmin missiya haqqında P.Buşev yazır ki, “Moskvada Xan Əhmədin de-fakto tanınmasına “yox” deyə bilməzdilər... [çünki] Gilandan keçən Rus-İran ticarətinin uğuru ondan (Xan Əhməddən – red.) asılı idi” [15, s. 149].

P.Buşevin qeyd etiyi kimi, “Moskva çarı timsalında özünə himayəçi əldə etməyə” və Səfəvi taxtına etdiyi “xəyanətə görə qaçılmaz cəzadan qurtulmağa” çalışan “Çar (Xan) Əhməd” (rus arxiv mənbələrində o məhz belə adlandırılır) 1591-ci ilin yayında Hacı Həsənin ardınca Türkəmil adlı nüfuzlu Gilan tacirinin rəhbərliyi ilə Moskvaya yeni elçi heyəti göndərmişdi [15, s.149-151]. 1592-ci ilin may ayında Kreml sarayında qəbul edilmiş Gilan elçisi çar Fyodora Xan Əhməd adından müraciət edərək onu öz himayəsi altına almasını və “[çarın] xidmətində olan tatarları Buxara xanına olduğu kimi ona (Xan Əhmədə – T.N., F.H.) da göndərməsini” xahiş etmişdi [15, s.153]. Çarın adından Türkəmilə bildirilmişdi ki, “Biz... Gilan çarı Əhmədi təbəəliyimizə almaq istəyirik və alacağıq və bizə xidmət edən tatarları ona göndərəcəyik” [25, s.155]. Beləliklə, Gürcüstanı artıq öz təbəəliyinə almış Moskva dövləti ümidverici vədlər ilə qiyamçı gilanlı Xan Əhmədin də separatist meyllərinə rəvac verirdi.

2. Səfəvi-Moskva diplomatik münasibətlərində

Azərbaycanın şimal şəhərlərinin

Moskva dövlətinə verilməsi məsələsi

Bununla yanaşı Moskva dövləti Dağıstanda Səfəvi dövlətilə ənənəvi münasibətləri olan Tarku şamxallığını da özünə tabe etməyə cəhd edirdi. Beləliklə, sadaladığımız bu amillərin hər biri zahirən diplomatik xarakterdə və hətta müttəfiqlik səviyyəsində olduğu təəssüratı bağışlayan Moskva-Səfəvi münasibətlərində ciddi qarşıdurma yarada biləcək münaqişə ocağı idi. Məhz bu məqamda Osmanlılar əleyhinə ittifa-

qın bağlanması müqabilində Xəzəryanı Azərbaycan şəhərlərinin Moskva dövlətinə təslim edilməsi məsələsinin də diplomatik münasibətlərdə müzakirə predmetinə çevrilməsi Moskva dövlətinin ekspansionist planlarının tərkib hissəsi kimi görünürdü. Qeyd etməliyik ki, olduqca müəmmalı şəraitdə ortaya çıxan bu layihənin Moskva hakimiyyətinin Səfəvi dövlətindən olan müəyyən qüvvələrlə sövdələşməsi əsasında hazırlanmış olduğu təsəvvürünü yaradır. Çox maraqlıdır ki, rus rəsmiləri Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaqın yaradılması müqabilində Dərbənd və Bakı şəhərlərinin Moskva dövlətinə vəd edilməsi təklifinin Səfəvilər tərəfindən irəli sürüldüyünü iddia etsələr də, sonuncular ilkin mərhələdə bunu təkzib edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ 1587-ci ildə Kremldə Şah Məhəmməd Xudabəndənin elçisi kimi qəbul edilən tacir Hadı bəyin irəli sürdüyü təklifindən sonra Səfəvi-Moskva diplomatik münasibətlərinin predmetinə çevrilmişdi. Hadı bəyin (rus mənbələrində o “Andi bəy” adlandırılırdı) şəxsiyyəti və əsl məramı haqqında aşağıda daha ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. 1590-cı ilin may ayında isə həmin Hadı bəy yenidən, bu dəfə I Şah Abbasın elçisi Budaq bəy ilə birlikdə Moskvaya gələrək Kremldə qəbul edilmişdi. Həmin görüş əsnasında Moskva rəsmiləri Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi ittifaqın yaradılması müqabilində Azərbaycan şəhərlərinin güzəşt edilməsi təklifinin Səfəvi şahı tərəfindən irəli sürüldüyünü iddia etsələr də, Budaq bəy buna qarşı çıxaraq inkar etməyə çalışmışdı [15, s.136]. P.Buşevin yazdığına görə, Budaq bəy Hadı bəyi təkzib etmiş və rus tərcüməçilərini onun söylədiklərini doğru tərcümə etmədiklərində ittiham edərək, demişdi ki, Hadı bəy “*bizim hökmdarımızın əmrilə danışmayıb, və ya tərcüməçilər (doğru) tərcümə edə bilməyiblər*” [15, s.136; 25, s.210]. Buna cavab olaraq rus məmurları bildirmişdilər ki, Hadı bəy ilk səfəri zamanı şahın adından rus çarına “düşməne” qarşı ittifaq təklif etmiş və ondan odlu silahla silahlanmış qoşun göndərməsini xahiş etmişdi, çünki şah Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Şirvanı türklərdən geri almaq, aldıqdan sonra isə Dərbəndi və Bakını ruslara vermək, qalanlarını isə özündə saxlamaq niyyətindədir [25, s.136; 15, s.59]. Rus tərəfinin təzyiqi altında Budaq bəy, P.Buşevin ifadə etdiyi kimi “məsuliyətsiz” şəkildə

bəyan etmişdi ki, I Şah Abbas nəinki bu iki şəhəri, türklərin işğal etdiyi digər şəhərləri də rus hökmdarına güzəşt etməyə hazırdır [15, s.137].

Mənbə məlumatlarından görünür ki, Moskva dövlətilə Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaqın bağlanması və əvəzində Azərbaycan şəhərlərinin təslim edilməsi məsələsində iki dövlətin diplomatik nümayəndələri arasında ciddi mübahisə yaranmış və bu mübahisədə rus tərəfinin istinad etdiyi yeganə əsas Hadı bəyin 1587-ci ildəki səfəri zamanı Moskva rəsmilərlə görüşü zamanı verdiyi vədlər idi. Halbuki, elə Hadı bəy özü də Kreml sarayında danışıqlar zamanı etdiyi bu təklifdən çox tezliklə faktiki olaraq boyun qaçırmışdı. Bu, onun rus diplomatı Qriqori Vasilçikov ilə söhbəti zamanı baş vermişdi. Vasilçikov, Hadı bəyin təklifindən ruhlanan Moskva hakimiyyətinin onunla birlikdə Qəzvin sarayına göndərdiyi mütəbər diplomatik heyətin başçısı idi. Bu müştərək heyət hələ yolda ikən məlum olmuşdu ki, Qızılbaş taxtına 1587-ci ildə Şah Məhəmməd Xudabəndənin yerinə I Şah Abbas çıxmışdı. Moskva görüşlərinə və danışıqlarına dair hesabat hazırlayıb yeni şaha təqdim etmək qərarına gələn Vasilçikov ilə Hadı bəy arasında bu zaman məhz şəhərlərin Moskva dövlətinə təslim edilməsi məsələsi üstündə ciddi mübahisə yarandı. Belə ki, rus rəsmilərlə görüşü zamanı Hadı bəy hərbi ittifaq müqabilində Səfəvi dövlətinin Dərbənd və Bakı şəhərlərini güzəşt edəcəyi barədə Şah Məhəmməd Xudabəndənin adından irəli sürdüyü təklifdən geri çəkilərək təkid edirdi ki, hesabatda yazılsın ki, o, yəni Hadı bəy “*[Moskva dövlətinin] Dərbənd və Bakıya qoşun göndərməsi və Səfəvi dövlətilə birləşərək bu şəhərləri geri alıb sonradan Səfəvi dövlətinə təslim etməsi*” təklifi ilə Şah tərəfindən Rus çarına göndərilmişdi. Bu söhbəti bütünlüklə qələmə aldığı “*Stateyniy spisok*” adlı sənəddə Vasilçikov qeyd edir ki, o, opponentinin ifadələrindəki bu dəyişkənliyinə qəti şəkildə etiraz edərək bildirmişdi ki, Hadı bəy “*doğru danışmur və rus hökmdarının hüzurunda o bir kəlmə də olsun deməmişdi ki, şəhərlərin geri alınmasından sonra rus çarı onları şaha təslim etməli olacaq*” [15, s.65, 66].

P.Buşevin fikrincə, taxta yeni çıxmış şahın reaksiyasından güya ehtiyat etdiyi üçün Moskva rəsmilərlə görüşü zamanı irəli sürdüyü təkliflərdən imtina edən Hadı bəyin bu cür şübhəli

davranışının, həmçinin bundan sonra baş verən digər hadisələrin təhlili belə ehtimal etməyə əsas verir ki, Səfəvi dövlətinin düçar olduğu mübhəm bir vəziyyətdə Xəzəryanı Azərbaycan şəhərlərinin Moskva dövlətinə vermək təklifinin ortaya çıxması mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi və özbaşınalığın hökm sürdüyü şəraitindən sui-istifadə edərək rəsmi dairələrin arxasından iş görən müəyyən qüvvələrin avantürist təşəbbüsü idi. Səfəvi sarayının nümayəndəsi kimi Moskvaya gələn Hadı bəy də böyük ehtimalla həmin qrupun maraqlarını ifadə edirdi. Əgər bu ehtimal doğrudursa, Hadı bəyin əslində kimin maraqlarını ifadə etdiyi və onun arxasında hansı qüvvələrin durduğu sualı ortaya çıxır. Bu kontekstdə Hadı bəyin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi araşdırdığımız məsələnin mahiyyətinin açıqlanması baxımından olduqca vacibdir. Rus mənbələri Hadı bəyin Hacı Həsən adlı nüfuzlu Gilan tacirinin qardaşı və ya bacısı oğlu (племянник) olduğunu yazırlar. Dəfələrlə Həştərxana səfərlər etmiş Hacı Həsən özü isə, mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, həm də Gilan hakimi Xan Əhmədin etibarlı şəxslərindən biri olmuşdu [15, s.85]. Bu yaxınlığı nəzərə alan P.Buşev, Hadı bəyin Gilana “qanı ilə bağlı” olduğunu qeyd edir [15, 96].

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Gilanda baş verən hadisələr və ümumiyyətlə, bu vilayətin hakimi Xan Əhmədin* Səfəvi dövlətinə qarşı apardığı separatist siyasəti fonunda Qızılbaş dövlətinin düçar olduğu ağır şəraitdə gilanlı bir emissarın Moskva sarayında peyda olması təsadüf kimi görünür. Çünki müstəqillik meyllərində olan və Səfəvi dövlətinin mərkəzi hakimiyyətinə qarşı siyasət yürüdən Gilan hakimləri mütəmadi şəkildə xarici dövlətlərin dəstəyini arayırdılar.

Hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə Səfəvi dövlətinə qarşı kəskin separatist mövqedə olan Xan Əhməd dəstək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmiş, bu dəstəyi almıqdən sonra ümidlərini Moskva dövlətinə bağlamışdı. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Gilan ha-

kimlərinin bu dövrdə Moskva dövlətilə yaxınlaşmaları sadəcə siyasi deyil, eyni zamanda iqtisadi maraqlardan qaynaqlanırdı. Məlum olduğu kimi, Gilan əyaləti tədqiq etdiyimiz dövrdə əsas ixrac əmtəəsi olan xam ipəyin istehsalına və satışına görə Səfəvi dövlətində aparıcı mövqedə idi. XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Volqa-Xəzər ticarət yolunun aktivləşməsi beynəlxalq ticarətdə Gilan əyalətinin rolunu daha da artırmış oldu. Həştərxanda öz ticarət evlərini təsis etmiş və Moskva dövlətilə birbaşa ticarət əlaqələri qurmuş Gilan tacirləri bunun sayəsində böyük gəlir əldə etmək imkanı qazanmışdılar. Lakin 1578-ci ildə başlayan Osmanlı-Səfəvi müharibəsi nəticəsində Şirvanda möhkəmlənən Osmanlılar şimala gedən ticarət yollarını öz nəzarətinə almaqla Səfəvi-Moskva ticarət əlaqələrini və xüsusilə Xəzər dənizinin qərb sahillərilə hərəkət edən Gilan tacirlərinin bu sahədəki fəaliyyətini zərbə altına qoymuşdular. Yaranmış vəziyyətdə aydındır ki, Xəzəryanı bölgənin Moskva dövlətinin nəzarəti altına keçməsi və nəticə etibarilə bu dövlətlə vasitəçisiz, birbaşa ipək ticarətinin gerçəkləşdirilməsi Gilan hakim təbəqəsinin maraqlarını iqtisadi cəhətdən təmin edirdi. Bununla yanaşı Moskva dövlətilə yaxınlaşma və onun himayəsinə sığınma Gilanın qiymətli hakimi Əhməd xanın ümidlərinə cavab verirdi [17, s.117].

Bu tarixi reallıqların işığında belə bir ehtimal yaranır ki, iki Xəzəryanı şəhəri Dərbənd və Bakını Moskva dövlətinə təslim etmək müqabilində Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaqının yaranması təklifilə Səfəvi sarayının elçisi kimi Kremlə peyda olmuş Hadı bəy Gilan hakimlərinin arzusunu ifadə etmiş və hətta onların təlimatı ilə hərəkət etmişdi. Bu ehtimalın doğruluğuna rus mənbələrindəki məlumatlar ciddi şəkildə haqq qazandırır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hadı bəy ilə birgə Səfəvi dövlətinə göndərilən rus heyətinin Gilanda Xan Əhmədin adamları tərəfindən tam iki ay müddətində saxlanılmasına və paytaxt Qəzvinə yola düşməsinə müxtəlif bəhanələrlə maneçilik törədilməsinə qəzəblənən Vasilçikovun rus heyətinə qarşı edilən bu haqsızlıqlara və ya özünün ifadəsi ilə desək, törədilən “böyük şərafəsizliklərə” [15, s.85] cavab olaraq Hadı bəyin üzünə dediyi sözlər mülahizələrimizi doğrulayacaq mahiyyətdədir: “Sənin (Hadı bəyin – red.) hakimin Xan Əhməd

* 1568-ci ildə I Şah Təhmasibin qəzəbinə uğrayan Xan Əhməd Şiraz yaxınlığındakı İstəxr qalasına həbs edildi. 1578-ci ildə Şah Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən həbsdən azad edilərək yenidən Gilanda hakimiyyətə gətirildi və hətta dostluq əlaməti olaraq I Şah Təhmasibin qızı ilə evləndirildi. Lakin bundan sonra belə o, yenidən Səfəvi sarayından üz döndərdi [28, s.261, 272; 15, s.149].

bizim hökmdarımız çar əlahəzrətləri ilə şah əlahəzrətləri arasında qardaşlıq, dostluq və məhəbbət [in bərqərar olmasını] istəmir... biz düşünürdük ki, sən birbaşa Qızılbaş yurdundan sən, sən isə Gilan torpağının adamısan..., və bizə [indi] elə gəlir ki, sən bizim hökmdarımız çar həzrətlərinə cəfəngiyat ilə gəlmisən” [25, s.44]. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, bizim “cəfəngiyat” kimi tərcümə etdiyimiz söz orijinal mətndə «безделье» kəlməsilə ifadə olunmuşdur ki, bunun müasir rus dilindəki “vaxtı boşuna keçirmək” mənasından başqa, əski rus dilində istifadə olunan məhz “yalan danışmaq, kələk gəlmək, hiylə işlətmək” kimi mənaları var [bax: 31, s.336].

Osmanlılar əleyhinə ittifaqın bağlanması şərti kimi Azərbaycan şəhərlərinin Moskva dövlətinə güzəşt edilməsi təklifinin bir sövdələşmə olmasına və Səfəvi hakimiyyətinin əsl niyyətini əks etdirməməsinə dair mülahizə sonrakı, xüsusilə Gilan ilə bağlı hadisələrlə təsbit olunur. 1592-ci ilin may ayında I Şah Abbas şəxsən özünün başçılıq etdiyi ordu ilə Gilana yürüş təşkil edərək orada Səfəvi hakimiyyətini bərqərar etdikdən dərhal sonra Moskvaya göndərdiyi Hacı Xosrov adlı elçisi Kreml hakimiyyətini bu barədə məlumatlandırmış və xəbərdarlıq etmişdi ki, “*Gilan vassallıqdır, orada hökmdarımızın [Şah Abbasın – T.N.,F.H.] canişinləri oturur və indiyədək Gilanda hökmdarımızın canişini kimi Xan Əhməd otururdu*” [25, s.187]. Elçi həm də bildirmişdi ki, Xan Əhmədin osmanlılarla əlaqəyə girməsi və sonradan da Osmanlı tərəfinə keçməsi məlum olduqda I Şah Abbas Gilana Məhəmmədqulu xan adlı öz yaxın adamını təyin etmişdi. Beləliklə, bu elçiliyin əsas məramı Gilanda Səfəvi dövlətinin suverenliyinin bərpa olunması barədə şimal qonşunu xəbərdar etmək idi. Hacı Xosrovun başçılıq etdiyi bu elçilik heyəti ilə bağlı xüsusilə diqqəti çəkən məqam isə ondan ibarətdir ki, ona qədər olan diplomatik təmasların və o cümlədən, Gilana hərbi səfərin hazırlandığı ərafədə, 1591-ci ildə Qaya adlı elçinin başçılığı ilə Moskvaya ezam olunan missiyanın* əsas müzakirə predmetlərindən olan Azərbaycan şəhərlərinin şimal qonşuya təslim olunması məsələsi bu dəfə, ümumiyyətlə, nəzərdə tutulmamışdır.

* Elçi Qayın Moskvaya ezam olunmasının əsas məqsədinin təhlilinə dair [bax: 17, s.119, 120].

Bunun səbəbi isə, zənnimizcə, ondan ibarət idi ki, Gilanda Səfəvi hakimiyyətini bərpa edib möhkəmlədikdən və nəticə etibarilə şimaldan gələn təhdidi aradan qaldırıdıqdan sonra Moskva dövlətilə Azərbaycan şəhərlərinin təslimi ilə bağlı diplomatik oyunu davam etdirməyə artıq ehtiyac qalmamışdı. Halbuki Kreml sarayı bundan sonra da Azərbaycan şəhərlərinə olan iddialırdan əl çəkməmiş və Səfəvi sarayına göndərdiyi diplomatik elçiliklər vasitəsilə məsələni gündəmdə saxlamağa çalışmışdı.

Səfəvi sarayının bu məsələdə uzlaşmaya gəlmədiyini görən Kremlin diplomatik dairələri nəhayət təşəbbüsü öz üzərinə götürərək hərbi ittifaqın layihəsini tərtib edib 1595-ci ildə 75 nəfərdən ibarət ehtişamlı bir elçilik heyəti ilə qızılbaş dövlətinə göndərmişdilər. Həmin müqavilə layihəsinin rus diplomatik xidməti tərəfindən həm çar Fyodor, həm də I Şah Abbasın adından tərtib olunan mətnində göstərilirdi ki, Səfəvi tərəfi rus qoşunları ilə birlikdə Dərbənd, Şamaxı və Bakı şəhərlərini osmanlılardan geri alıb Moskvaya təslim etməli və “*bundan sonra böyük hökmdar əlahəzrət şah Abbas həmin şəhərlərə müdaxilə etməməlidir*” [25, s.372]. Lakin bu diplomatik missiyanın aqibəti faciəli və rus tərəfi üçün uğursuz oldu: belə ki, heyətin böyük səfir rəqibində olan rəhbərləri knyaz Vasiliy Tyufyakinin və dyak (katib) Semen Yemelyanovun hər ikisinin yolda vəfat etməsi və elçiliyin başsız qalması səbəbilə heyət üzvləri gətirdikləri sənədləri, o cümlədən müqavilə mətnini qızılbaş hökmdarına təqdim etməmək qərarına gəldilər.

Bu dövrdə Səfəvi-Moskva diplomatik münasibətlərinin təhlili göstərir ki, I Şah Abbasın qonşu şimal dövlətilə təmaslarında əsl məqsədi onunla hər-hansı bir şərtlə hərbi ittifaq bağlamaqdan deyil, neytrallaşdırmaqdan ibarət idi [17, s.121, 122]. Arxiv sənədlərinin məlumatlarını əsaslı şəkildə təhlil edən P.Buşev də I Şah Abbasın Moskva dövlətilə siyasi münasibətlərində hərbi ittifaqın yaradılması məsələsinin heç vaxtı yer almadığı qənaətinə gəlmiş və bu fikrini hətta daha qəti şəkildə ifadə etmişdir: “*Aydındır ki, o [Şah Abbas – T.N.,F.H.] nəinki uzaq və tanımadığı Avropaya, hətta daha yaxın olan Moskvaya da bel bağlamırdı və yalnız özünə güvənirdi, bir də Terek [çayı] üzərindəki sərhəddin mühafizəsində Moskva dövlətindən hansısa bir köməyə ümid edirdi*” [15, s.339, 341].

Beləliklə, I Şah Abbasın siyasəti nəticəsində Səfəvi dövlətinin tədricən qüvvətlənməsi və öz mövqelərini bərpa etməsi sayəsində Osmanlılar əleyhinə ittifaqın bağlanması və onunla bağlı olan Azərbaycan şəhərlərinin təslimi məsələsi rus tərəfinin bütün cəhdlərinə və təkidlərinə baxmayaraq aradan qaldırılmışdı.

Yeni çar seçilən Boris Qodunov (1598-1605) Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə əlaqələri inkişaf etdirməkdə maraqlı idi. 1600-cü ildə o, hakimiyyət dəyişikliyinə iki ölkə arasındakı əlaqələrə zərər verməyəcəyin I Şah Abbasa çatdırmaq üçün knyaz Aleksey Zassekineni Səfəvi sarayına göndərdi. Rus elçisi Osmanlılara qarşı Avstriya-Macaristan, Moskva və Səfəvilər arasında ittifaq yaradılmasının vacibliyini söyləyərək çar tərəfindən Səfəvilərə hər zaman hərbi yardım göndəriləcəyinə təminat verdi. Eyni zamanda rus çarı Səfəvi şahına elçisi vasitəsilə iki ov iti, bir ayı və iki samur göndərdi [6, s.266-267; 17, s.120-121; 4, s.292]. Rus elçisi knyaz Alekseyin yanında Boris Qodunovun taxta keçməsinə təbrik etmək üçün Moskvaya göndərilən Səfəvi elçisi Pirqulu bəy Təkəli də vardı [19, s.155; 4, s.292]. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başlanması, Kırım tatarlarının bölgədəki fəaliyyəti və Böyük Moskva knyazlığında daxili ixtişaşların başlanması elçilərin get-gəlini çətinləşdirdiyi kimi, iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi sahədə müqavilənin bağlanmasına mane oldu. Göndərilən elçi heyətləri dostluq və yardım vədlərini təzələmək, qarşılıqlı niyyətlərini və tələblərini bəyan etməkdən irəli gedə bilmədi. Bununla da Moskva və Səfəvi dövlətləri Osmanlılara qarşı birgə hərəkət edə bilmədilər [6, s.267-268].

3. 1603-1612-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı və ondan sonrakı dövrdə diplomatik əlaqələr

XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas Osmanlı imperiyasının daxili ixtişaşlar və üsyanlar nəticəsində zəifləməsindən istifadə edərək ona qarşı müharibəyə başlamağa qərar verdi. Səfəvi şahı rus çarının yardımını əldə etmək məqsədi ilə 1603-cü ilin avqustunda öz elçisi Laçın bəyi Moskvaya göndərdi. Çar Boris Qodunov şahın hədiyyələrini qəbul etsə də, onun səmimiyyətinə inanmadı [7, s.43-44; 4, s.292].

Bu zaman Moskva dövləti Osmanlı dövlətinin Almaniya və Səfəvi dövlətləri ilə müharibə aparmasından istifadə edərək Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışdı. 1603-cü ildə çar Boris Qodunov öz elçisi Yaroslavskini İsfahana göndərərək I Şah Abbasa ordularını Osmanlılar üzərinə göndərsə və onlarla hər hansı bir sülh bağlamayacağı təqdirdə ona yardım edəcəyini bildirdi [8, s.253].

I Şah Abbas öz elçisinin Moskvadan qayıtmasını gözləmədən yaranmış əlverişli vəziyyəti nəzərə alaraq Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin qızgın dövründə çar Boris Qodunov Qafqazın yerli feodal hakimlərinin Osmanlıları müdafiə etməsinin qarşısını almaq üçün voyevoda Butirlin və general Pleşeyevin rəhbərliyi altında rus ordusunu Dağıstana göndərdi. Rus ordusunun Dağıstana yürüşü bilavasitə I Şah Abbasın Cənubi Qafqazda Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatları gücləndirdiyi bir dövrdə başlamışdı. Moskva hökuməti bu addımı ilə Səfəvi şahı ilə danışıqları bərpa edərək Dərbənd, Bakı və Şamaxını güzəştə getməyə vadar etmək niyyətində idi [22, s.35]. Lakin rus çarının bu niyyəti özünü doğrultmadı.

İvan Butirlinin başçılığı altında 10 minlik rus ordusu 1604-cü ilin aprelində Dağıstana girərək Göysu və Tarku qalalarını ələ keçirdi. 1605-ci ilin yazında Şirvan bəylərbəyi tərəfindən göndərilən Osmanlı ordusu və topların yardım etdiyi Enderey xanı Sultan Mahmat və Adil Gərayın rəhbərliyi altında Dağıstan qüvvələri Tarkunu mühasirəyə aldı. Şəhəri boşaldaraq geri çəkilən 7 minlik rus ordusu Tarku ilə Qazıyurd arasında baş verən döyüşdə məğlub oldu. İvan Butirlin və general Pleşeyev də daxil olmaqla ruslar qılıncdan keçirildi. Sunja, Sulak və Terek çayları üzərindəki bütün qalalar Osmanlı və dağıstanlı qüvvələr tərəfindən ələ keçirilərək dağıldı [9, s.86; 4, s.293].

Lakin bu müddət ərzində Səfəvi ordusu Azərbaycan ərazilərini Osmanlı işğalından tamamilə azad etdi. Səfəvi şahı rus çarına göndərdiyi məktubunda Azərbaycanın Osmanlı işğalından azad edilməsi barədə məlumat verdi. Lakin çar Boris Qodunovun ölümü ilə bağlı Moskvada vəziyyət qarışdığı üçün şahın göndərdiyi məktuba cavab gecikdi [41, s.95; 6, s.268; 4, s.293]. Çar Vasili Şuyskinin hakimiyyəti

yəti dövründə Moskva dövlətinin daxili çəkişmələr dövrünə daxil olması ilə Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrdə müəyyən çətinliklər yarandı. Çar Vasili Şuyskinin elçisi I Şah Abbasla görüşü zamanı Moskvada hakimiyyət dəyişikliyi və yeni hökumətin Həştərxanda Səfəvi tacirlərinin üsyançıların soyğunçuluğuna məruz qalmasında günahsız olduğunu bildirdi. Həmçinin Həştərxanda çar hakimiyyətinin bərpa olunduğu və şahdan gələn elçilərin Moskvaya keçməsi və lazım olan hər şeyi təmin etmək tapşırıldığı deyilirdi [11, s.164].

İki dövlət arasında əlaqələrdə fasilənin olmaması, Moskvaya münasibətdə I Şah Abbasın xarici siyasət xəttinin qorunub saxlanması, onun anti-Osmanlı yönümlü olması ilk dəfə tarixşünaslıqda T.K.Korayev tərəfindən əsaslandırılmışdır [bax: 20, s.182]. Bu nöqteyi-nəzərlə razılaşmaq olar ki, onu Moskva dövləti üçün çətinliklər dövründə Səfəvi dövlətinin xarici siyasət istiqaməti öz aktuallığını itirmir. Ancaq Səfəvi-Moskva münasibətləri çətinliklər dövründə birtərəfli xarakter alır, çünki səfirliklər yalnız I Şah Abbas tərəfindən göndərilirdi [33, s.11]. Çətinliklər dövründə Səfəvi dövləti ilə Moskva arasında münasibətlərin kəsilməsi və ya saxlanması məsələsinin özü əhəmiyyət kəsb edirmi? Fikrimizcə, daha önəmlisi və doğrusu, XVII əsrin əvvəllərində Moskva dövlətinin xarici siyasətində Səfəvi vektorunun davamlılığının qorunub saxlanması məsələsidir [11, s.161].

Həqiqətən də, Səfəvi dövləti tərəfindən iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrdə heç bir fasilə özünü göstərməmişdi. 1608-ci ilin fevralında I Abbas öz elçisi Əli bəyi Moskvaya göndərdi. Elçi qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu: Rusiyadakı vəziyyətlə tanış olmaq, Moskva tərəfindən kəsilən diplomatik əlaqələri və ticarəti bərpa etmək, rusalardan Terek, Sunja və Göysu çayları boyunca Səfəvi ordusunun arxa cəbhəsində təhlükəsizliyi təmin etmək üçün Osmanlı dövləti ilə müharibədə kömək istəmələrini xahiş etmək. Elçi heyəti şah qoşunları tərəfindən Osmanlı əsirliyindən azad edilmiş rus əsgər və zabitlərini təhvil verməli idi. Lakin Səfəvi elçisi Moskva yaxınlığında tutuldu və II Yalançı Dmitrinin əsgərləri tərəfindən qarət edildi. Fırıldaqçı ordusu paytaxtdan qovulduqdan sonra Səfəvi elçisi 1613-cü ilin yazına qədər Nijni-Novqorodda saxlandı. 1613-cü ildə

Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə elçi Moskvaya dəvət edildi və çar Mixail Fedoroviç (1613-1645) tərəfindən qəbul edildi [13, s.146]. Lakin I Şah Abbasın elçisinin Moskvaya göndərildiyi andan keçən beş il müddətində hər iki ölkədə daxili siyasi vəziyyət elə dəyişdi ki, elçi Əli bəyin qarşısında qoyulan vəzifələr öz aktuallığını itirdi. Belə ki, 1612-ci ildə Səfəvi şahı Osmanlı dövləti ilə müharibəni zəfərlə başa vurdu və uğurlu sülh müqaviləsi bağladı, Moskva dövləti isə on illik daxili təlatüm və xarici müdaxilədən sonra bərpadə vəziyyətdə idi. Nəticədə səfirlik keçmiş dostluq münasibətlərinin bərpası ilə məhdudlaşdı, Romanovlar sülaləsinin taxt-taca çıxmasının qanuniliyini tanıdı [13, s.146; 4, s.293].

1612-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında İstanbul müqaviləsinin bağlanmasından sonra I Şah Abbas Dağıstan və Gürcüstanla bağlı fəal siyasət yeritməyə başladı. O, 1615-ci ildə Kaxetidə baş verən üsyanı yatırdı və Şamaxıdan Dağıstan və Şimali Qafqaz hakimlərinə itaət göstərmələri üçün nümayəndə göndərdi. Bu dövrdə beynəlxalq münasibətlər rus çarının xeyrinə deyildi. O, qərbdə Polşa və İsveçlə, cənubda isə Krım xanlığı ilə müharibə vəziyyətində idi. Buna görə də, Səfəvilərlə münasibəti gərginləşdirmək istəmirdi. Polşa və İsveçlə müharibədə dağıdılmış təsərrüfatı bərpa etmək üçün xeyli vəsait tələb olunurdu. Buna görə də, Moskva hökuməti Səfəvi dövləti ilə ticarətə böyük ümid bəsləyirdi [4, s.294-295].

I Şah Abbasın Azərbaycan və Şərqi Gürcüstanı Osmanlı işğalından azad etməsindən sonra Böyük Moskva knyazlığı ilə qonşu olmasını nəzərə alan rus çarı I Mixail Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqələri yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1614-cü il yanvarın 30-da o, hakimiyyətə keçməsinə xəbər vermək və iki dövlət arasında siyasi münasibətləri bərpa etmək üçün M.N.Tixonovu Səfəvi sarayına göndərdi. Elçi heyəti Türküstan üzərindən Məşhədə gəldi, lakin I Şah Abbas bu zaman Qafqazda olduğu üçün rus elçisi oraya hərəkət etməli oldu. 1614-cü il dekabrın 14-də I Şah Abbas Qızılağacdakı ordugahında rus elçisini qəbul etdi. Rus elçisini səmimi qarşılayan Səfəvi şahı Romanov xanədanının şərəfinə xoş sözlər söylədi: “Mənim böyük qardaşım rus çarına de ki, əgər pul və hərbi qüvvə lazımdırsa mən ona verməyə hazı-

ram. Əgər ehtiyac olarsa mən də çəkinmədən ondan istəyəcəyəm” [41, s.96; 6, s.268-269; 4, s.295]. Rus elçisi M.N.Tixonov iki dövlət arasında Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı kəsilmiş olan dostluq əlaqələrini bərpa etməyə çalışdı. Səfəvi dövləti bu məsələyə ciddi əhəmiyyət verməsə də, Moskva knyazlığına hərbi və maddi yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirdi, əvəzində isə Krım xanının Şimali Qafqaza və Azərbaycana yürüşlərinə mane olmaq üçün rusların Göysu çayı üzərində qala tikərək qarnizon yerləşdirilməsini xahiş etdi [28, s.47; 22, s.357]. Bir müddət sonra rus elçisinin geri dönməsinə icazə verildi. 1615-ci il yanvarın 28-də M.N.Tixonov Səfəvi şahının elçisi Polad bəylə birlikdə Moskvaya qayıtdı. Səkkiz aydan sonra Moskvaya çatan I Şah Abbasın elçisi Polad bəy 1615-ci il avqustun 14-də rus çarı tərəfindən qəbul edildi. I Şah Abbas elçisi vasitəsilə Azərbaycan ərazilərinin Osmanlı işğalından azad edildiyini xəbər verərək, iki dövlət arasında ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün ciddi əngəllər aradan qaldırıldığına görə çardan rus tacirlərini ticarət aparmaq üçün göndərməsini istəmişdir [6, s.271-272].

1616-cı ildə Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı yeni müharibəyə başlaması ilə şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyi məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Səfəvi hökuməti şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini Rusiyanın Göysu və Sunj çayları üzərində müdafiə qalalarını möhkəmləndirməsi hesabına əldə etmək niyyətində idi. Lakin Moskva dövlətinin xarici siyasi vəziyyəti bu tədbirin həyata keçirilməsinə imkan vermədi [4, s.295-296].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Abbas Osmanlılara qarşı Qafqazda müharibə apardığı zaman Səfəvi tacirləri Həştərxanda rus qarətçilərinin əlinə keçmişdi. Bundan xəbər tutan rus çarı dərhal İvan Brixov adlı elçisini türkcə yazılmış məktubla I Şah Abbasın yanına göndərmişdir. 1615-ci ilin oktyabrında Tiflis yaxınlığında rus elçisini qəbul edən I Şah Abbas rus çarının düşmənləri ilə heç bir əlaqə yaratmayacağına təminat vermişdi. Bu hadisədən bir neçə il sonra gürcü şahzadələrindən biri I Şah Abbasa qarşı rus çarından himayə və kömək tələb etdiyi üçün I Şah Abbas bundan çox qəzəblənmiş və iki dövlət arasında əlaqələrin kəsilməsi barədə əmr vermişdi. Lakin rus çarı buna razı olmadığı

üçün iki dövlət arasındakı gərginliyi aradan qaldırmaq və Polşa ilə müharibəni başa çatdırmaq üçün maliyyə yardımı almaq məqsədi ilə öz elçisini Səfəvi sarayına göndərdi [6, s.269-270; 4, s.295].

Polşa ilə müharibəni davam etdirən rus çarına hərbi silah və sursat almaq üçün böyük maliyyə vəsaiti tələb olunurdu. Buna görə də Səfəvi sarayına göndərilən rus elçiləri Leontiyev və Baryatinski şahdan maliyyə yardımı almağa çalışdı. 1617-ci ilin sonlarında rus elçisi Leontiev şahdan 7 min gümüş pul ala bildi ki, bu da rus çarını təmin etmədi [30, s.48; 4, s.295-296].

1618-ci ilin payızında Polşa ilə müharibəni başa çatdırmaq üçün maliyyə yardımı almaq məqsədi ilə knyaz M.Baryatinski Səfəvi sarayına göndərildi. Xəzər dənizi yolu ilə Dərbəndə gələn rus elçisi Şirvandan keçərək Ərdəbilə və oradan da Qəzvinə gəlmişdir. 1618-ci il noyabrın 14-də şəhər meydanında Səfəvi şahı tərəfindən qəbul edilən rus elçisi gətirdiyi hədiyyələri ona təqdim etmişdir. I Şah Abbasla görüşən elçi rus çarı adından maliyyə yardımı göstərilməsini xahiş etmiş, əvəzində Səfəvi tacirlərinin Həştərxanda toxunulmazlığına təminat vermişdir. I Şah Abbas rus elçisinə verdiyi cavabda iki ölkənin yaxın qonşu olduğunu və bu qonşuluqda araya nifaq salacaq üçüncü bir ölkəyə (Gürcüstan nəzərdə tutulurdu – T.N., F.H.) ehtiyac olmadığını söylədi. Maliyyə məsələsində I Şah Abbasın tərəddüd etdiyini başa düşən rus elçiləri şahın hüsurundan könülsüz ayrıldılar. 1619-cu ilin sentyabrında rus elçisi Gilan yolu ilə geri qayıtdı. Bununla belə, rus təbəələrinə Səfəvi ərazisində ticarət aparmağa icazə verildi [42, s.96-97; 4, s.296-297]. İsgəndər bəy Münşi təsdiq edir ki, 1618-ci ildə “... o uca sülalənin əmir və knyazlarından ibarət böyük bir elçi heyəti Xəzər deryası və çöllərindən keçərək Şirvanın Dərbəndinə gəldi və hümayun şah məyyətinin ardınca Ərdəbildən çıxıb Qəzvin darüssəltənəsinə çatdı. O elçi də, səadət meydanında şahla görüş səadətinə yetişdi və mütərcim vasitəsilə padşah tərəfindən özlərinin ehtiyac xahişini və möhkəm birlik istəyini ərz edərək türk dilində uzun bir məktubu şahla təqdim etdi” [3, s.1674; 4, s.297].

Bu dövrdə rus çarı ilə I Şah Abbas arasında diplomatik əlaqələr daha da gücləndi. Moskva dövlətinin nüfuzunun getdikcə artması rus çarı-

nı Səfəvi sarayına göndərilən elçilərin artmasında da özünü büruzə verdi. Belə ki, 1614-1618-ci illər arasında Moskva səfirləri Brexov, Afanasyev, Şaxmatov, Leontiyev, Timofeyev və Baryatinski elçi kimi I Şah Abbasın sarayına göndərilmişdi [29, s.99; 4, s.296].

1617-ci ildə Osmanlı ordusunun Azərbaycana növbəti yürüşü zamanı Şimali Qafqaz yolunun bağlanması məsələsi Səfəvi dövləti qarşısında öz kəskinliyi ilə yenidən ortaya çıxdı. Bu məsələnin həlli Moskva ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətləri daha da pislədirsə də, Moskva hökuməti Səfəvi dövləti ilə əlaqələri möhkəmləndirməkdə maraqlı olduğu üçün şahın xahişini yerinə yetirmək qərarına gəldi. Çünki Osmanlı dövlətinin Xəzər dənizi sahillərində və Şimali Qafqazda möhkəmlənməsi Moskvanın maraqlarına tamamilə zidd idi. Rus tacirlərinin Azərbaycanla ticarət əlaqələrinə zərbə vura bilərdi. Osmanlı dövlətinin bölgədə öz mövqeyini möhkəmləndirməsi nəinki Səfəvi imperiyasının, eyni zamanda öz təsirini cənuba doğru genişləndirmək və regionda iqtisadi və siyasi mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışan rus çarının maraqlarına cavab vermirdi. Tezliklə Moskva dövlətinin Sunj və Göysu çayları üzərində möhkəmləndirilmiş müdafiə sistemini inşa edərək Azərbaycana uzanan Şimali Qafqaz yolunu nəzarət altına alması, Osmanlı ordusunun və Krım tatarlarının şimaldan Səfəvi imperiyasına hücumlarının qarşısını kəsmiş oldu [4, s.296].

Göründüyü kimi, Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı işğalından azad edilərək Səfəvi imperiyasının sərhədlərinin bərpa edilməsindən sonra rus çarının Şimali Qafqazdakı rus qalalarını bərpa etməsinə Səfəvi şahı etiraz etmədi. Məhəmməd Tahir Vahidin verdiyi məlumata görə, I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında əlaqələr yaxşı olmuş, bu iki dövlət arasında daimi səfirlik mübadiləsi həyata keçirilmiş və Səfəvi şahları bir qayda olaraq buna riayət etmişlər [43, s.55; 1, s.41]. A.Y.Şpakovskinin yazdığı kimi, bu iki dövlət arasındakı səfirlik mübadiləsində ənənəvi bir fikrə rast gəlirik: “Atalar və babalar kimi dost olaq, bir-birimizə məhəbbətlə yanaşaq, düşmənlə qarşı birlikdə dayanacaq”. Moskva knyazlığı-

nın Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələri məhz Osmanlı dövlətinə qarşı yönəlmişdi. Buna görə də, həmişə səfirlərə verilən tapşırıqlarda Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin öyrənilməsi tələb edilirdi. Həm də Moskva səfirləri Səfəvi sarayında Moskva dövlətinin qüdrətli və güclü olması haqqında fikir yaratmalı və bunu onlara təqdim etməli idilər [37, s.20, 21; 1, 41-42].

XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbasın Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlarda əldə etdiyi uğurlar Moskvanı narahat etdiyi üçün Səfəvi sarayına ardıcıl olaraq göndərilən elçiləri vasitəsilə bunu şahə çatdırırdı. Şübhə yoxdur ki, Osmanlı imperiyası ilə müharibə aparan I Şah Abbasa rus çarı ilə münasibətləri inkişaf etdirmək tələb olunurdu. Üstəlik də Gürcüstana yürüş zamanı gürcü çarı Teymuraz Moskvaya müraciət edərək çara onu öz himayəsi altına almasını istəmişdi. Çar Mixail Fyodoroviç bu xahişi böyük məmnuniyyətlə qəbul etməklə, həm də Səfəvilərə bəzi ciddi mesajlar vermişdi. Münasibətləri korlamaq istəməyən və Moskva dövlətini müəyyən müddətə neytrallaşdırmağa çalışan I Şah Abbas 1622-ci ildə Gürcüstanın və Teymurazın sonrakı taleyi ilə bağlı danışıqlar zamanı rus elçilərinə onda İsa peyğəmbərə aid müqəddəs xitonun olduğunu söyləyir. Əlbəttə ki, bu, gərgin vəziyyəti müəyyən qədər yumşaltmaq, Moskvanı hələlik neytrallaşdırmaq məqsədilə atılmış bir addım idi. 1625-ci ilin martında Səfəvi elçisi Rusan bəylə Polad bəy rizəni I Şah Abbasın patriarx Filaretə və onun oğlu çar Mixail Fyodoroviçə hədiyyəsi kimi Moskvaya gətirir [36, s.27; 4, s.297]. Bu, balaca bir qutunun içərisində bir az qızartdaq, solğun, çox köhnə olduğu ilk baxışda adi görünən parça idi. Göz yaşları içərisində rizəni öpərək qəbul edən çar Mixail Fyodoroviç və atası mitropolit Filaret Nikitiç onu kilsədə xüsusi hazırlanmış yerə qoyurlar və bundan sonra çar müqəddəs hədiyyənin əvəzində minnətdarlıq əlaməti olaraq Səfəvi şahına çoxlu hədiyyələr göndərir. Səfəvi elçisi Rusan bəylə birlikdə knyaz Qriqori Tyufyakin, Qriqori Feofilatov və Panov I Şah Abbasın sarayına yola salınır [36, s.27-28; 4, s.297]. Beləliklə, I Şah Abbasın hədiyyəsi iki dövlət arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına şərait yaratdı.

4. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Moskva dövləti ilə ticarət əlaqələri

Səfəvi dövləti ilə Böyük Moskva knyazlığı arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas siyasi mövzunu osmanlılara qarşı birgə mübarizə aparmağın yollarının müzakirəsi təşkil etsə də, hər iki dövlət iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Dövlət səviyyəsində qurulan ticarət münasibətlərində hədiyyələr xüsusi yer tuturdu. Hədiyyələr mübadiləsində əsas məqsəd hökmdarların saray ehtiyaclarını zəruri mallarla ödəməkdən ibarət idi. Məhz buna görə də, hər iki dövlət bir-birinə göndərdiyi səfirliklərin tərkibində hökumən ticarət dairələrinin təmsilçiləri də olurdu. İki dövlət arasında hədiyyələr mübadiləsi formasında ticarət əməliyyatları aparan tərəflər öz mallarını topdansatış qaydada dəyişməyə daha çox üstünlük verir, bu yolla daha çox qazanc əldə etməyə çalışırdılar. Böyük Moskva knyazlığı ilə iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən I Şah Abbas Moskva sarayına ünvanlanmış fərmanlarla rus çarından ona göndərdiyi hədiyyələrin əvəzinə qiymətli mallar verilməsi və Səfəvi tacirlərinə yardım göstərilməsi xahiş edilirdi [41, s.66]. Bəzən elə olurdu ki, çar məmurları tərəfindən ədalətli qiymət qoyulmadığına görə Səfəvi tacirləri Moskvaya apardıqları hədiyyələri geri qaytarmağa məcbur olurdular. Buna görə də, Səfəvi elçilərinin Moskvaya apardıqları hədiyyələrin rus tacirlərinə deyil, çar xəzinəsinə vermək və əvəzində eyni dəyərdə hədiyyələr almaq daha sərfəli idi. I Şah Abbasın Moskvaya elçisi Hadi bəylə birlikdə göndərdiyi tacir Əli Xosrov çara apardığı hədiyyələri təqdim edəndə ona bildirildi ki, malların yaxşılıq xəzinə üçün seçilib götürüləcək, yerdə qalan mallar isə tacirlərə satıla bilər. Lakin o, bu təklifi qəti şəkildə rədd edərək bildirmişdi: “Əlahəzrət şah məni buraya ticarət etmək üçün göndərməmişdir. O, bütün bəxşislərin çar xəzinəsinə verilməsini buyurmuşdur. Hökmdar buyururdu ki, hədiyyələrin əvəzinə çar xəzinəsindən başqa heç kimlə alış-veriş etmə, əgər hamısını götürməsələr, geri qaytar, hamısını götürsələr – ver, satma. Alver etmək olmaz” [38, s.35; 5, s.274]. Bu, Səfəvi tacirlərinin hədiyyə mübadiləsində şahın göstərişlərini dəqiqliklə yerinə yetirdiyini göstərir.

I Şah Abbasın rus çarlarına ünvanlanmış rəsmi məktublarında onun tacirlərinə sarayı üçün lazım olan malların alınmasına kömək göstərilməsi, zəruri malların gömrüksüz idxal-ixracına icazə verilməsi xahiş olunurdu [25, s.226-227; 38, s.37]. Səfəvi tacirlərinin gömrüksüz ticarətinə o halda icazə verilirdi ki, həmin malların Səfəvi hökmdarına aid olmasını təsdiq edən şah fərmanı olsun. Xəzinə ticarətinin üstünlüyü onda idi ki, hökmdarın göndərdiyi elçiliyin tərkibində xəzinə malları aparan tacirlər xüsusi qaydada gedən tacirlərdən fərqli olaraq gömrük qüsumlarından azad edilirdilər. Belə ticarət mübadiləei zamanı hər iki hökumətin səfirləri apardıqları malları sərhəddən gömrüksüz keçirməyə səy göstərir, sərhəd məntəqəsindəki məmurlar isə digərinin mallarına rüsum qoymağa çalışırdılar. Səfəvi gömrük məntəqələrində adətən səfirlərin gətirdikləri hədiyyələr və mallar yoxlanılırdı, ancaq rüsum alınmırdı. Ticarət adamlarının və rəsmi hökmdar sənədi olmayan nümayəndələrin malları üzərinə gömrük rüsumu qoyulurdu. 1623-cü ildə rus çarı Mixail Romanovun xəzinə malı ilə Səfəvi dövlətinə göndərdiyi tacir Fedot Kotov yazırdı ki, Kür çayı üzərindəki körpüdən keçən hər dəvə yükünə görə iki abbası rəhdari ödənilirdi [35, s.63, 73; 5, s.276]. Görünür, Kotov xəzinə malı aparsa da, xüsusi elçi statusuna malik olmadığına görə apardığı malın tərkibində Səfəvi şahına hədiyyələr olmadığına görə Cavadda rəhdari rüsumu ödəmişdi. Tacir belə bir sənədə malik olsaydı, ondan gömrük rüsumu, sözsüz ki, alınmazdı.

Səfəvi səfirləri də Moskva dövlətinə gətirdikləri şah mallarına və hədiyyələrə görə gömrük rüsumu ödəmirdilər. Ancaq Moskvanın prikaz məmurları çalışırdılar ki, heç olmasa, malların adlarını və bağlamaların sayını qeyd etdirlər. Məqsəd gömrüksüz ticarətin həddini müəyyənləşdirmək və xüsusi imtiyazların tətbiqini yalnız xəzinə malları ilə məhdudlaşdırmaq idi. I Şah Abbas və çar Mixail Romanov dövlətlərinin iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq, iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün zəruri olan bütün tədbirləri görürdülər. Mixail Romanov 1615-ci ildə I Şah Abbasa yazırdı: “Sizin gilanlı Hacı Murtuzaya, bizim böyük rus dövlətində sizin üçün istənilən qədər rüsumsuz mal almağa imkan vermişik” [16,

s.98; 5, s.278]. Çar Mixail Romanov öz ölkəsində Səfəvi tacirləri, xüsusilə şahın göndərdiyi hədiyyə və məhsulları gətirən səfir və tacirlər üçün güzəştli iqtisadi şərait yaratmağa çalışırdı. Bu məqsədlə o, 1618-ci ildə Həştərxan və Kazan voyevodalalarına fərmanlar göndərmişdi. Həmin çar fərmanında səfirlər vasitəsilə göndərilən şah malları ilə ticarətin hökmən rüsumsuz aparılması qanuni tələb kimi irəli sürülmüş və bildirilmişdi ki, bundan sonra da şahın firmanı olan Səfəvi tacirlərindən rüsum alınmayacaqdır [38, s.38; 5, s.279].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəfdən rüsumsuz ticarət hüququndan yalnız şahın və çarın səfirləri, hökmdarın malları ilə ticarət edənlər, yaxud, saraya yaxınlığına görə belə bir imtiyaz əldə edən tacirlər yararlanırdılar. Rüsumsuz ticarət mübadiləsi, təbii ki, Səfəvi və Moskva hökmdarları üçün çox faydalı idi. Ancaq rüsumsuz ticarət hüququ daimi olmayıb müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulurdu. Belə ticarətin faydalı olduğunu görən Moskva hökuməti bəzi malların sərbəst şəkildə ayrı-ayrı tacirlər tərəfindən Səfəvi ölkəsinə ixracını qadağan etmiş, həmin mallar azad ticarət dövriyyəsinə çıxarılmışdı. “Fərmanlı mallar” adı daşıyan məhsullar üzərində dövlət xəzinəsinin inhisarı elan olunmuşdu. Çar Mixail Romanov 23 may 1618-ci ildə knyaz M.Baryatinski, zadəgan İ.Çiçerin və dyak (mirzə) M.Tyuxindən ibarət nümayəndə heyətini maliyyə yardımını almaq məqsədilə Səfəvi sarayına göndərən zaman elçi heyətinin rəhbəri knyaz M.Baryatinskiyə tapşırırmışdı ki, “Hamıya tapşırılsın və özün də möhkəm nəzarət et ki, heç bir ticarət adamı qadağan olunmuş malları özü ilə götürməsin və sən də şahın yanına gedəndə heç bir şunqar, şahin, qırğı və başqa quşlar götürmə” [38, s.39-40; 5, s.279-280].

Çar Mixail Romanovun Həştərxan voyevodası knyaz Prozorovskiye göndərdiyi 1621-ci il 7 yanvar tarixli fərmanında ixracı qadan olunmuş malların uzun siyahısı verilmişdir. Fərmanda deyilirdi: “Bizim fərman sizə çatan kimi Həştərxanda olan bütün rus ticarət adamlarına belə bir sərəncam verin ki, Həştərxana alış-veriş üçün gələn şah səfirlərinə və ticarət adamlarına adi qırğını, vəhşi quşları, kərkinçəkləri, dələ və vəhşi sincabları və qırmızı tülküləri baha qiymətə satsınlar, ucuzlaşdırmasınlar. Şunqar,

şahin və ağ qırğıları, samur və diri samurları, tülkü və diri vəşəqləri qətiyyənlə satmasınlar. Çünki həmin heyvanlar və quşlar bizdən şahə hədiyyə kimi göndərilir, onları ucuz tutmaq olmaz və bizim dövlətdən həmin heyvanlar və quşlar şahə başqa cür verilə bilməz” [38, s.40-41; 5, s. 280-281].

Səfəvilərin ehtiyac duyduğu bir çox malların ixracının çar tərəfindən qadağan olunması I Şah Abbası narazı salmışdı. Buna görə də, I Şah Abbas 1622-ci ilin sentyabr ayında Həştərxan voyevodasına göndərdiyi türkcə fərmanda ticarət nümayəndələrinə lazımı malların alınmasına maneçilik törədilməsinə imkan verilməməsinə, öz nümayəndəsi mazandaranlı Ağa Həsənin tələb olunan malları almasına imkan yaradılmasını diqqətə çatdırmışdı: “Biz bir-birimizə müjdə ilə elçilər göndəririk və indi yüksək taxtac padşahı ilə aramızda – əvvəlkindən də yaxşı – dostluq və qardaşlıq yolu keçibdir. Bu birlik sayəsində bizim tacirlərimiz daim maraqlandığımız malları və hər cür əşyaları almaq üçün onun ölkəsinə gəlirlər. İndi də bizə belə sözsöhbətlər gəlib ki, vaxtaşırı müəyyən adamlar maneçilik törədirlər, sifariş etdiyimiz malları və hər cür əşyaları almaq mümkün olmur. İndi biz şahımızın taciri, gözəl əxlaqlı, etibarlı mazandaranlı Ağa Həsəni göndəririk. Şücaət mərkəzi, qüdrət sığınacağı – yüksək taxtlı xeyirxah padşahla dostluğumuz həmişəkindən daha güclü olduğuna görə – yuxarıda adı çəkilən taciri lazım olan hər şeylə təmin etməli, onu müşayiət etməli və heç bir halda [bu əmrləri] laqeyd qoymamalı ki, tacir ən yaxşı malları və hər cür şeyləri əldə edə bilsin, lazım olduğu zaman evə qayıda və döndükdən sonra şücaət mərkəzinin hərəkətlərindən məmnunluğunu bildirsin” [37, s.29, 30]. Səfəvi şahının fərmanından da görünür ki, iki dövlət arasında dostluq münasibətləri son dövrlərdə daha da möhkəmləndiyinə görə bu cür hallar yol verilməzdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çar Mixail Romanovun qoyduğu qaydaya görə, Səfəvi tacirlərinə ancaq Həştərxan və Kazan şəhərlərinə sərbəst şəkildə daxil olmaq hüququ verilmişdi. Bu qayda pozulduqda Moskva ticarət nümayəndələri dərhal öz dövlətlərinə bu haqda məlumat verirdilər. Görünür, Moskva dövlətinin bu qaydası rus tacirlərinin maraqlarını müdafiə etməsindən irəli gəlirdi. 1627-ci ilə aid şikayət ərizəsində

Moskva ticarət nümayəndələri öz hökumətlərindən xahiş edirdilər ki, Qızılbaş və Buxara tacirləri Həştərxan və Kazan şəhərlərindən başqa dövlətin içərilərinə buraxılmasınlar. Moskva hökuməti müvafiq sərəncam vermişdi: “Həmin tacirlər Həştərxan və Kazandan başqa heç bir şəhərə və Moskvaya buraxılmasınlar” [25, s.287, 288; 5, s.283]. Ancaq buna baxmayaraq, zəruri hallarda Səfəvi ölkəsindən gələn səfir və elçilərə dövlətin daxili şəhərlərinə, hətta Moskvaya sərbəst hərəkət etməyə icazə verilirdi. Bu zaman səfirə xüsusi etimadnamə təqdim edilirdi. Moskva-yə qədər bütün voyevodalara tapşırırdı ki, onların hərəkətinə mane olmasınlar [38, s.30].

I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövlətindən rus çarına hədiyyələr şəklində göndərilən və ümumi qaydada Moskva dövlətinə ixrac edilən mallar içərisində ipək parçalar – zərbaft, zərxa-ra, atlas, kemxa, kisəyi, tafta, darayi, maral dərisi, yapıncı, bez, pambıq, neft, boyaq, müxtəlif boyalı və işləməli ipəklər, qızılbaş məxməri, yun və ipək xalçalar, qızıldan və parçadan qurşaqlar, qızıl və gümüşlə bəzədilmiş qumaş belbağı, üzərində qatar-qatar mirvari düzölmüş örtüklər, rəhgli iplik, süzgəcli bardaq, kasalar, qiymətli daşları olan müztəlif üzöklər, qotazlar, kamanlar, yəhərlər, yüyənlər, qılınclar, polad tiyəli xəncərlər, yumşaq dərilər, qədəh və boşqablar, daraqlar, hil, sarıkök, ənlük, göy kağızlar, təbil, billurlar, sarıçin darısı (çəltik) və s. əsas yer tuturdu [25, s.129-131, 157, 167; 26, s.417-418, 443]. Səfəvi tacirləri və onların gətirdikləri mallar ilk gəldikləri Həştərxanda gömrük nəzarətçiləri tərəfindən yoxlanılır və qeydiyyat alınır. Səfəvi tacirləri öz malları ilə birlikdə Həştərxanda “Gilan” adlanan karvansara tipli rastbazarda yerləşirdilər. Belə rastbazarlardan biri Moskva şəhərində fəaliyyət göstərirdi. 1628-ci ildə Moskva hökuməti Həştərxan voyevodasına belə bir tapşırıq vermişdi: “Həştərxana öz məhsulları ilə gələn Qızılbaş, Buxara və Gilan ticarət adamlarını “Gilan” və “Buxara” rastbazarlarında yerləşdirin. Onların həmin bazarlardan başqa yerdə mal saxlamağa və ticarət etməyə icazə verilməsin” [34, s.42]. XVII əsrin ilk onilliklərində Moskva dövlətindən Səfəvi ölkəsinə hədiyyələr və sərbəst ticarət qaydasında mal ixracında müxtəlif ov quşları və xəzli heyvanlar üstünlük təşkil etmişdi [38, s.47].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Böyük Moskva knyazlığı ilə qasılıqlı əlaqələrinin təhlili göstərir ki, XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin məruz qaldığı işğallar və düşar olduğu ağır şəraitdə Səfəvi hökmdarı şimaldan gələn real təhlükə qarşısında düşünölmüş siyasət yürüdərək diplomatik vasitələrlə bu təhlükəni neytrallaşdırmaq və aradan qaldırmaq və iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədini güdüdü. Və tarixi proseslərin gedışı bu siyasətin uğurla nəticələndiyini göstərdi.

I Şah Abbas dövründə Səfəvi imperiyası ilə Moskva dövləti arasındakı siyasi və iqtisadi əlaqələr Osmanlı imperiyasının regionda yeritdiyi siyasətlə bilavasitə sıx bağı olmuşdu. Rus çarının Osmanlılara qarşı düşmən münasibəti və onların Cənubi Qafqaz hüdudlarından qovulmasında maraqlı olması Səfəvi şahını Moskva dövlətini bu münaqişəyə cəlb etməyə vadar etmişdi. Lakin Moskva dövləti daxili və xarici siyasətin mürəkkəbliyi üzündən o dövrdə güclü olan Osmanlı imperiyası ilə birbaşa hərbi toqquşmaya cəsarət etmədi. Eyni zamanda yaranmış şəraitdə öz şansını itirmək istəməyən Moskva dövləti Səfəvi imperiyasını hər vəchlə Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə təhrik edərək, ona hərbi yardım göstərəcəyinə vədlər verməkdən çəkinmədi. İki dövlət arasında uzun sürən üzücü danışıqlar heç bir nəticə vermədiyi kimi, I Şah Abbas Moskva dövlətinin heç bir yardımını olmadan Osmanlılar üzərində tam qələbə qazanaraq işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini azad etməyə nail oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənəliyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyət illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011.
2. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F. Fərzəliyevindir. I Kitab. Bakı, 2010.
3. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II Kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı, Şərq-Qərb, 2014.

4. Nəcəfli H.T. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı: Turxan NPB, 2020.
5. Süleymanov M.N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2012..
6. Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı. Berikan Yayinevi, Ankara, 2013, s.268.
7. Kurat N.A. Rusiya tarihi. Başlangıçdan 1917-ye Kadar. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
8. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1612). İstanbul, 1993.
9. Sadık M. Bilge. Osmanlı devleti ve Kavkasya. Eren Yayınçılık, İstanbul, 2005.
10. Алиев М.Ф. Азербайджано-русские отношения (XV-XIX вв.). часть I, Баку, «Элм», 1985.
11. Андреев А.А. Шах Аббас и русская Смута: дискуссия в историографии о развитии российско-иранских отношений // Новое прошлое / The New Past, 2021, № 4, с. 156-173.
12. Ашурбейли Б.С. История города Баку. Баку, Элм, 1992.
13. Базиленко В.И. Православная Россия и шиитский Иран: по страницам истории отношений (XVI – нач. XX вв.). //Христианское чтение №2 (37), 2011, с. 139-185.
14. Белокуров А.С. Сношения России с Кавказом 1578-1613 гг., Выпуск 1, Москва Университетская типография, Страстной бульвар, 1889.
15. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1612 гг. (по русским архивам) Изд. «Наука». Москва, 1976.
16. Бушев П.П. История посольства и дипломатических отношений Русского и Иранского государства. 1613-1621 гг. (по русским архивам). Москва: Наука, 1987
17. Гусейн А.Ф. К вопросу об обещании шаха Аббаса I уступить Московскому государству Дербент, Баку и Шемаху. Вопросы истории, 2010, № 9, с.113-124.
18. Карамзин М.Н. История Государства Российского, том X. Санкт-Петербург, Типография Н.Греча, 1824.
19. Книга Орудж-бека Байата. Дон-Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии д.и.н. Октяя Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку, Элм, 1988.
20. Кораев К.Т. Московская Русь и Сафавидский Иран в Прикаспии XVI-XVII вв: Соседство, соперничество, сосуществование // Исторический вестник, 2015, № 11 (158), с.154-199.
21. Кортунув А. Борис Годунов: попытка внешнеполитического транзита, 21 января, 2022, <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/boris-godunov-popytka-vneshnepoliticheskogo-tranzita/>
22. Кушева Н.Е. Русско-дагестанские отношения в XVI-XVII вв. Махачкала, 1954.
23. Моисеев М. «Проваленная миссия». Посольство М.Н.Тиханова в Иран в 1613-1615 годы, Мининские чтения, Сборник научных трудов по истории Смутного времени в России начала XVII в. В память 400-летия Нижегородского Подвига, Нижний Новгород, Изд-во Кварц, 2012, с. 351-360.
24. Наджафли Г.Т. Взаимоотношения Азербайджанского государства Сефевидов с Россией в XVI-XVII вв. //Вопросы истории. – М.: 2015. – №4. – с. 122-136.
25. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Изданы под редакцией Н.И.Веселовского, том I. Спб.-Петербург, 1890.
26. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, Изданы под редакцией Н.И.Веселовского, том II. Спб.-Петербург, 1898.
27. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. «Сборник статей по истории Азербайджана». Вып. I. Баку, Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1949.
28. Пигулевская В.Н. Якубовский Ю.А., Петрушевский П.И., Строева В.Л., Беленицкий М.А. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Ленинград, Изд-во Ленинградского университета, 1958.
29. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, Элм, 1981.
30. Сеидова М.Г. Азербайджан во взаимоотношениях Сефевидской империи и Русского государства, (по русским источникам). Баку, Нурлан, 2004.

31. Словарь современного русского литературного языка, том I. Москва-Ленинград, 1948.
32. Соловьев М.С. История России с древнейших времен, В 15 книгах: книга 5, Москва, Изд-во социально-экономической литературы, 1961.
33. Тивадзе Г.Т. Иранский вопрос во внешней политике Московского государства в конце XVI и начале XVII вв. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Тбилиси: 1966.
34. Фехнер В.М. Торговля Русского государства со странами Востока в веке. Москва: Государственное изд-во культурно-просветительной литературы, 1956.
35. Хождение купца Федота Котова в Персию. Москва: Изд. Восточной литературы, 1958.
36. Широкопад А. Друзья и враги России. Персия-Иран. Империя на Востоке. Москва: Вече, 2010.
37. Шорохов А.В., Слесарев А.Т. Фирман персидского шаха Аббаса I астраханскому воеводе из фондов Российского государственного архива древних актов. // Источниковедение, Клио № 4(148), 2019, с. 28-33.
38. Шпаковский Я.А. Торговля Московской Руси с Персией в XVI и в XVII вв. /Сборник статей. Выпуск VII. Киев, Топография И.И.Чоколова, 1915, с. 1-54.
39. Allen E.D.W. Russian Embassies to the Georgian Kings 1589-1605, Vol., I, Cambridge, Cambridge University Press, 1970.
40. Mathee R. "Anti-Ottoman Politics and Transit Rights The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde russe*, Vol. 35, no. 4 (Oct. – Dec., 1994), pp. 739-761.
41. Mehdəvi A.H. Tarix-i revabit-ı xarici-i İran: Ez ibtida-i devran-i Səfəviyyə ta payan-ı ceng-i dovvom-Cihanı (1500-1945), Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir. Tehran, 1377.
42. Mihriban N.E.M. I Şah Abbas-ı Kebir. Şirket-i Mütalaat və neşr-i kitab-ı Parsa. Tehran, 1387.
43. Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozaştə Şah Abas devvom. Be kuşəşe Səttar Əvdi. Tehran, 1334.
44. Tevekkuli F. Revabit-ı İran və Rusiya der asr-ı Safeviyyə. Mecmua-i Makalat-ı Hemayeş-i Safeviyyə der göstere-i tarih-i İran zemin. Hazırlayan Maksud Əli Sadıqi, İntişarat-ı Sütude, Təbriz, 1383.

Summary

Tofiq Najafli, Farah Huseyn

Relations of the Safavid state and the kingdom of Moscow during the reign of Shah Abbas I

The seizure of most territories of Azerbaijan and the Caspian coastal areas of Dagestan by the Ottoman army during the Safavi-Ottoman war in 1578-1590 years resulted with blocking of the Volga-Caspian trade route that was a serious blow on the economic relations between the Azerbaijan Safavid state and the Moscow kingdom. The common interest to release the Volga - Caspian trade route from the control of the Ottoman Empire created certain groundings for rapprochement of the Safavid state with the Moscow kingdom from the political view point. In this article the level of relations of the Azerbaijani Safavi state under Shah Abbas I with Moscow kingdom in was studied and using the sources of the time were analyzed.

The Safavid state of Azerbaijan was looking for ways to ally with the Moscow state in the struggle against the Ottoman occupation in the South Caucasus and Azerbaijan. During the period of Shah Abbas I, the political diplomatic and economic relations of the Safavid state with the Moscow kingdom were investigated, and detailed information was given about the diplomatic delegations sent to Isfahan and Moscow and the exchange of envoys between the parties.

Keywords: *Shah Abbas I, Azerbaijan, Safavids, Moskva, South Caucasus.*

Резюме

Т.Г.Наджафли, Фарах Гусейн

Взаимоотношений государства Сефевидов и Московского царства в период правления Шаха Аббаса I

В результате Осmano-сефевидской войны 1578-1590 гг. большинство территорий Азербайджана и прикаспийские области Дагестана были оккупированы османской армией. Это привело к закрытию Волжско-Каспийского торгового пути, нанесло серьёзный удар по экономическим связям азербайджанского государства Сефевидов с Московским княжеством. Сефевидский шах и московский князь были заинтересованы в «освобождении» Волжско-Каспийского торгового пути от Османского контроля. Общность интересов создала определённую почву для политического сближения азербайджанского государства Сефевидов и Московского княжества. В представляемой статье предпринята попытка определить уровень исследования истории московско-сефевидских отношений в современной турецкой историографии на основе критического анализа первоисточников рассматриваемого периода.

В борьбе за освобождение Южного Кавказа и Азербайджана от османской оккупации Сефевидский шах Аббас I (1587-1629) стремился заключить военно-политический союз с Московским княжеством. Сефевидское государство Азербайджана искало пути объединения с Московским государством в борьбе против османской оккупации на Южном Кавказе и в Азербайджане. В период шаха Аббаса I были исследованы политико-дипломатические и экономические отношения государства Сефевидов с Московским царством, даны подробные сведения о дипломатических делегациях, направляемых в Исфахан и Москву, и обмене посланниками между сторонами.

Ключевые слова: Шах Аббас I, Азербайджан, Сефевиды, Москва, Южный Кавказ.